

کتاب شناسی قم در دوره ناصری

در بخش اول رساله « کتاب شناسی آثار مربوط به قم » (چاپ قم - ۱۳۵۳) تعداد ۲۹ کتاب و رساله که از نیمه دوم قرن سوم هجری تا پایان دوره قاجار درباره قم به نگارش درآمده یاد و معرفی گردیده است . پس از نشر آن اثر بر چند رساله دیگر که در دوره پادشاهی ناصرالدین شاه (۱۲۶۴ - ۱۳۱۳) درباره این شهر نوشته شده آگاه شدم . چنین است فهرست آثار مربوط به قم در این دوره اعم از آنچه در رساله مزبور شناسانده شده و آنچه بعداً به نام آن برخورد گردیده است :

۱

آثار علی اکبر فیض

از میرزا علی اکبر فیض فرزند میرزا محمد فرزند میرزا علی اکبر خوانساری نویسنده و ادیب و شاعر قم در دوره ناصری ، زاده ۱۲۴۵ در تهران و درگذشته ۱۳۱۲ در کربلا ، متولی مقبره فتحعلی شاه در قم از سال ۱۲۷۸ تا ۱۳۰۵ ، پنج اثر درباره قم در دست است .

سرگذشت زندگی و فهرست آثار فیض در رساله مزبور (ص ۸۲ - ۱۱۴) آمده و بر چند اثر نیز پس از نشر آن رساله آگاه شدم که چون از بیش تر آثار او مطالبی درباره قم دانسته می شود نوشته های دیگر او را هم در اینجا فهرست وار نام می بریم :

۱ - رساله فراقیه ، نگاشته ذح - ۱۲۷۱ . مجموعه پانزده گزارش مربوط به اوقات فراق امیرزاده محمد حسین میرزا فرزند نواب حاجی همایون

میرزا که باهم نزد میرزا اسحاق مدرس درس می خوانده اند او در ماه صفر این سال به زیارت عتبات عالیات رفته بود. از این رساله بسیاری نکات تاریخی درباره قم دانسته می شود. نسخه اصل در کتابخانه مجلس شورای ملی به شماره ۹۱۸۶ در ۴۲ برگ.

۲ - دیوان اشعار، در ۱۸۸ برگ، به شکسته نستعلیق او در تواریخ مختلف از ۱۲۸۰ تا ۱۳۰۸. نسخه اصل در کتابخانه ملک تهران به شماره ۵۵۳۲ (۱).

۳ - رساله در شرح ایات مشکل دیوان انوری، نوشته سال ۱۲۸۱ در ۲۴ برگ. نسخه درقم.

۴ - فیض نامه، نگاشته رجب ۱۲۸۶. نسخه اصل در کتابخانه غرب مدرسه آخوند همدان به شماره ۵۳۴۷ (۲).

۵ - رساله در علم قافیه. نگاشته ذی - ۱۲۹۲. نسخه درقم.

۶ - رساله ای در شرح حال خاندان خود، که دو نسخه از آن در دست است گویا بادو تحریر. نسخه سید محمود مرعشی مورخ رجب ۱۲۹۳ در ۲۴ برگ. نسخه دیگر هم درقم است.

۷ - ترجمه فارسی لهوف سید بن طاوس، میان سطور نسخه ای از آن به ثلث او مورخ دوشبه ۲۸ محرم ۱۲۹۴. نسخه سید مهدی لاجوردی درقم.

۸ - مزار. نگاشته ۱۳۰۰. نسخه اصل در کتابخانه جامع گوهرشاد در مشهد به شماره ۱۱۲۵ (۳).

۹ - جنگ شعراء. نسخه شماره ۱۴۶ کتابخانه آقای مرعشی نجفی

۱ - ذریه ۹: ۱۸۵۳ / منزوی ۳: ۲۴۷۴.

۲ - فهرست شهرستانها ۳: ۱۶۰۳. او در آغاز این رساله خود را «علی اکبر یاسبان ستودان فتحعلی شاه» خوانده که به معنی متولی مقبره است.

۳ - فهرست شهرستانها ۱: ۱۷۴.

درقم در ۲۶۴ برگ (۱) .

۱۰ - جنگ مفرقات . نسخه شماره ۱۶۲ همان کتابخانه در ۱۱۵

برگ (۲) .

۱۱ - جنگ دیگر . متعلق بهسید محمود مرعشی درقم .

۱۲ - جنگ دیگر . متعلق بهسید مهدی لاجوردی درقم .

رسالة فیضیه نسخه شماره ۳۲۸ کتابخانه شخصی اصغر مهدوی ، به‌نسخ

ونستعلیق سده ۱۳ (۳) باید همان رساله حاج ملاغلامرضا شیشه‌گر قمی باشد

که درسال ۱۲۷۱ نوشته و به‌چاپ نیزرسیده است (۴) .

فیض خطی خوش داشته ودرس‌گذشت او در کتاب شناسی قم فهرستی

از نسخه‌ها و کتیبه‌هایی که به‌خط او در دست است گذاشته شده . چند نسخه‌ای

نیز پس از آن دیده‌ام که اینهاست :

۱ - نسخه شماره ۹۳۲۱ کتابخانه مجلس شورای ملی از قصیده‌لامیه

العجم طفرائی ، در ۱۸ برگ ، به‌نسخ و ثلث او باسرلوح که برای میرزا

آقاخان نوری نوشته است .

۲ - نسخه شماره ۷۵۱۷ کتابخانه مدرسه سپهسالار از کلام الملوك

میرزا تقی علی‌آبادی مورخ ۱۲۹۰ (۵) .

۳ - نسخه شماره ۲۴۴۷ کتابخانه ملی تهران از مختصر کلام الملوك

مزبور مورخ ج ۱ - ۱۲۹۰ برای اعتضادالسلطنه در ۱۴ برگ (۶) .

نسخه شرح و ترجمه عهدنامه مالک اشتر نوشته محرم ۱۲۷۶ درقم که از

۱ - فهرست آن کتابخانه ۱:۱۶۵ .

۲ - فهرست همانجا ۱:۱۸۱ - ۱۸۲ .

۳ - نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه درباره نسخه‌های خطی ۲:۸۹ .

۴ - ذریعه ۱۶:۴۰۹ / منزوی ۲:۱۳۰۶ / مشار: ۱۲۰۵ .

۵ - فهرست منزوی ۶:۴۳۷۳ .

۶ - فهرست آنجا ۵:۵۸۷ .

کتابهای اهدائی حسنعلی غفاری به کتابخانه دانشگاه است گویا خط اوست (۱).
نسخه عبرت نامه مورخ ۱۲۸۱ کتابخانه بیات (۲) نیز شاید - مانند دو نسخه دیگر که از این کتاب دیده ام - به خواهش او استساخ شده باشد .
آثاری که درباره قم از او در دست است :

(۱) تاریخ قم :

تألیف سال ۱۳۰۳ در پانزده باب . نسخه اصل در ۱۲۵ برگ متعلق به سید محمود مرعشی در قم . معرفی شده در کتاب شناسی قم : ص ۱۰۴-۱۱۴ .
این کتاب بهترین و جامع ترین تاریخی است که در دوره قاجار برای شهر قم نوشته شده است .

(۲) تذکره شعرای معاصرین دارالایمان قم :

تألیف سال ۱۲۷۷ با اصلاحات بعدی ، نسخه شماره ۱۴۵ کتابخانه آقای مرعشی نجفی در قم در ۲۱۸ برگ (۳) که نیز در کتاب شناسی قم : ص ۹۸ - ۱۰۲ به تفصیل شناسانده شده است .

(۳) کتابچه تفصیل حالات و نفوس و املاک دارالایمان قم :

در ۲۸ برگ . نسخه آقای سید محمود مرعشی در قم . شناسانده شده در همان کتاب شناسی : ۹۶ - ۹۷ .

(۴) تفصیل وقایع قحطی سال ۱۲۸۸ قم :

نگاشته سال ۱۲۸۹ در ۳۵ برگ که از آن در تاریخ قم خود نیز یاد می کند . نسخه اصل در قم . پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

(۵) قانون قم :

در شرح قوانین مدرسه قمیان . از افادات قله الانامی میرزا اسحاق مدرس .
نسخه سید مهدی لاجوردی در قم .

۱ - نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه درباره نسخه های خطی : ۷۲۳ : ۵ .
اصل نسخه باید دیده شود .

۲ - مأخذ پیش : ۹۰ : ۶ .

۳ - فهرست آنجا : ۱۶۳ : ۱ - ۱۶۵ .

II

آثار محمد تقی بیك ارباب

معروف به ارباب جان بابا فرزند حسنعلی بیك قمی. ادیب و فاضل و نگارنده کتابی در مقتل .

۶) تاریخ دارالایمان قم :

نگاشته سال ۱۲۹۵ به خواهش میرزا سید مهدی حکمران قم . دو نسخه شماره «۱۸۱۷۴ دفتر» کتابخانه مجلس سنا و شماره ۴ مجلد اول مجموعه ناصری (ش ۷۲۵) کتابخانه وزارت دارایی که اکنون در کتابخانه بیوتات سلطنتی است). چاپ ۱۳۵۳ قم .

۷) کتابچه تفصیل احوالات دارالایمان قم :

نگاشته سال ۱۳۰۵ به خواهش میرزا علی اکبر حکیم باشی . همراه نسخه شماره (14) Or.1.4 موزه بریتانیا. فیلم شماره ۳۸۴۳ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (۱) .

III

آثار افضل الملك

میرزا غلامحسین خان افضل الملك زندی شیرازی (۱۱۷۹ - ۱۳۴۸) .

۸) کتابچه تفصیل و حالات دارالایمان قم :

نگاشته سال ۱۳۰۵ برای اعتماد السلطنه . نسخه شماره ۵۵۱۴ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران در ۳۱ برگ .

۹) سفرنامه قم (۲) :

نگاشته ۱۳۱۰ از زبان اسدالله میرزا جلال السلطان فرزند محمد تقی

۱ - فهرست فیلمها ۲: ۲۵۶ .

۲ - از آثار مربوط به قم که در کتاب شناسی قم یاد نشده یکی هم سفرنامه قم مرحوم حاج سید احمد زنجانی است که آنرا در ۱۳۳۵ هجری قمری در دوره پادشاهی احمدشاه قاجار نوشته و آنرا «جنگل مولی» نام داده است .
بینید : آشنایی با چند نسخه خطی ، ص ۱۶۷-۱۶۸ .

میرزا رکن الدوله. چاپ انتشارات وحید - تهران با نام تاریخ و جغرافیای قم براساس نسخه شماره ۶۹۷ کتابخانه مجلس شورای ملی. دیباچه این اثر با نامه‌ای که افضل‌الملك درباره آن به اسدالله میرزا نوشته در مجموعه متفرقات او (نسخه شماره ۸۱۲ کتابخانه ملك تهران) هست.

IV

آثار دیگر

۱۰) تاریخ مشاهد و قبور واقعه در بلده قم:

یادشده در برگ ۱۴ ر مجموعه یادداشت‌های پراکنده افضل‌الملك (شماره ۸۱۲ کتابخانه ملك) سطر ۳. او از این رساله در سفرنامه قم خود نیز یاد نموده است (۱).

۱۱) فضائل بلدة قم:

از: محمدعلی قراچه داغی تبریزی در گذشته ۱۳۰۱ (۲). از چند اثر دیگر در این باب نیز در کتاب شناسی قم: ص ۶۵ یادشده که متعلق به دوره‌های پیش‌تر است. نسخه‌ای نیز بعداً در کتابخانه مجلس شورای ملی دیده شد به شماره ۹۰۸۰ موقت.

۱۲) تاریخ قم:

رسالة شماره ۱ مجلد اول مجموعه ناصری: ش ۷۲۵ کتابخانه وزارت دارایی که اکنون در کتابخانه بیوتات سلطنتی است، در ۳۴ برگ [۱ پ- ۳۴]. در این دفتر اعداد نفوس اهالی شهر و بلوک بر حسب خانواده و دکانین محلات شهر و تفصیل بلوک مذکور است و در سنه ۱۲۹۹ تنظیم شده است (۳).

۱ - چاپ تهران، ص ۷۲

۲ - ذریعه ۱۶: ۲۶۳ / نقباء البشر: ۱۳۴۱.

۳ - فرهنگ ایران زمین، مجلد ۶، ص ۸.

۱۳) کتابچه مختصر از اولیت قم و تمصیر آن و تعداد ده طایفه از قبایل سکنه آن :

رسالة شماره ۲ مجلد اول مجموعه ناصری، در ۸ برگ [۳۶ پ- ۴۳ ر].
در صفحه اول می نویسد : « چون به مدلول فرمان قضا توأمان شاهنشاه...
ناصرالدین شاه قاجار حکم محکم ملوکانه به ترقیم آبادی قم و تشخیص معارف
و عشایر و ایلات آن بلدشرف صدور یافته لهذا . . . » (۱) .

۱۴) تفصیل و حالات و املاک و مستغلات و قنوات و بلوکات دارالایمان قم :

« در هذه السنة بارس نيل (محرم ۱۲۹۶) حسب الحكم جناب اعتضادالدوله
قلمی می شود رساله شماره ۳ مجلد اول مجموعه ناصری در ۴۵ برگ
[۴۵ پ - ۸۹ ر] (۲) .

۱۵) فضائل قم:

نوشته کرملی خان فرزند حاجی محمد رضا يك حاجی حسینی قمی
متخلص به فکار (۳) . احادیثی است که در ستایش از این شهر و مردم آن در
کتاب های مذهبی آمده است .

۱۶) علی آباد نامه :

یا سفر نامه ذهایه قم . شرح مشاهدات سفر سال ۱۳۰۴ امین السلطان
صدراعظم به قم . نوشته یکی از واقعه نویسان او که در این سفر همراه وی بوده
است ، در وصف راه جدید تهران به قم و منازل میان راه . نسخه شماره ۲۳۱۵
کتابخانه مجلس شورای ملی در ۴۴ برگ باد و تصویر (۴) .

۱ - همان مأخذ و همان صفحه .

۲ - ایضاً همان مأخذ .

۳ - سفرنامه قم افضل الملك ، ص ۱۱۱ چاپ تهران .

۴ - فهرست مجلس ۶: ۲۷۵ / منزوی ۶: ۲۵-۲۰۰ .